

Social Cohesion and Development

Vol 13, No 1 (2018)

On Schools and Gods

Social Cohesion and Development
Biannual Scientific Review,
Spring 2018, volume 13, issue 1

Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη

25 Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση,
Ανοιξη 2018, τόμος 13ος, τεύχος 1

FOCUS *On Schools and Gods | Des Écoles et des Dieux*

ΘΕΜΑ *Περί Σχολείων και Θεών*

ARTICLES
Άρθρα

Elena Karachontziti & Georgios Stamelos,
Introduction | Présentation | Εισαγωγή

Εύη Ζαμπέτα, Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση

Ιωάννα Κομνηνού, Η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων σύμφωνα με τις αλλαγές του μοντέλου διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στην Ελλάδα από το 2011 και μετά

Πολύκαρπος Καραμούζης, Η θρησκευτική αγωγή μεταξύ ενδοσχολικής λειτουργίας, θρησκευτικών αντιλήψεων και κοινωνικών πρακτικών του θρησκευτικού πεδίου. Μελέτη περίπτωσης

Béatrice Mabilon-Bonfils, L'islam des manuels scolaires français: Comment l'école diffuse des stéréotypes

Saeed Paivandi, École islamisée en Iran: Dieu est présent partout

Albert Kory Dione, Enjeux et réalités de l'introduction de l'éducation religieuse dans les écoles publiques élémentaires et le projet de modernisation des «daara» au Sénégal

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΝΙΣΟΣ

The changes of religious education since 2011 and the impact to religious identities

Ιωάννα Κομνηνού

doi: [10.12681/scad.19874](https://doi.org/10.12681/scad.19874)

Copyright © 2019, Ioanna Komninou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κομνηνού Ι. (2019). The changes of religious education since 2011 and the impact to religious identities. *Social Cohesion and Development*, 13(1), 33–46. <https://doi.org/10.12681/scad.19874>

Η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων σύμφωνα με τις αλλαγές του μοντέλου διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα από το 2011 και μετά¹

Ιωάννα Κομνηνού, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

The changes of religious education since 2011 and the impact to religious identities

Ioanna Komninou, *Aristotle University of Thessaloniki*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο υπάρχουν εξελίξεις που αφορούν στη θρησκευτικότητα των ευρωπαίων πολιτών. Οι πιο χαρακτηριστικές από αυτές είναι η απομάκρυνση από τις οργανωμένες θρησκείες, η εκκοσμίκευση, η ανάδυση της ατομικής θρησκείας και οι πνευματικότητες της Νέας Εποχής. Αυτές οι τάσεις απηχούνται στα αναλυτικά προγράμματα του μαθήματος των Θρησκευτικών, ιδιαίτερα στα μοντέλα διδασκαλίας που εφαρμόζονται στον αγγλοσαξωνικό χώρο. Η υιοθέτηση αυτών των μοντέλων στο μάθημα των Θρησκευτικών στην Ελλάδα, από το 2011 και μετά, σημαίνει διάδοση των ιδεολογιών αυτών με επακόλουθο σημαντικά προβλήματα, όπως είναι ο θρησκευτικός συγκρητισμός. Αντικείμενο της έρευνάς μας είναι η ανίχνευση των ιδεολογιών αυτών στα αναλυτικά προγράμματα του μαθήματος των Θρησκευτικών και η σύνδεσή τους με συγκεκριμένες πολιτικές, όπως αυτές εξετάζονται με την κριτική ανάλυση λόγου κειμένων που έχουν δημοσιευτεί σε σχέση με τις αλλαγές στη φυσιογνωμία του μαθήματος.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ατομική θρησκεία, εκκοσμίκευση, μάθημα Θρησκευτικών.

ABSTRACT

There are changes in the West Europe concerning religion such as the drastic decline of organized religion, secularization, the emergence of the individualized religion, and the new age spiritualities. These trends are reflected in Religious Education models applied in Great Britain. In 2011, the introduction of these models in the religious education in Greece results to dissemination of new religious movements, causing problems such as religious syncretism. Discourse analysis was utilized as a research tool in order to reveal policies/ideologies connected to religious education reform in Greece.

KEY WORDS: Individualized religion, Secularization, Religious Education.

1. Εισαγωγή

Στον δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο υπάρχουν τάσεις γύρω από τη θρησκεία που θεωρούνται μοναδικό φαινόμενο, από την άποψη ότι οι αιτίες και οι εκδηλώσεις τους δεν απαντούν σε αυτή τη μορφή πουθενά στον κόσμο. Κάποιες από αυτές είναι η βαθμιαία αύξηση της αθεΐας, η εκκοσμίκευση των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η απομάκρυνση από την οργανωμένη θρησκεία και η ανάδυση νέων μορφών θρησκευτικότητας, όπως η ολιστική πνευματικότητα και η ατομική θρησκεία. Ο ίδιος χώρος, ο δυτικοευρωπαϊκός, παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο οι εξελίξεις στη θρησκεία απηχούνται στη σύνταξη των Αναλυτικών Προγραμμάτων για το μάθημα των Θρησκευτικών. Ιδιαίτερα η σύνδεση θρησκείας και πολιτικής, σχετικά πρόσφατα, φαίνεται να απασχολεί τους ειδικούς επιστήμονες στη σύνταξη Αναλυτικών Προγραμμάτων, Προγραμμάτων Σπουδών και αντιστοίχων διδακτικών εγχειριδίων, εφόσον φαίνεται να συσιστά κοινή παραδοχή η σύνδεση θρησκείας με την πολιτική σε δομικό και διαδικαστικό επίπεδο (Μακρής, 2015).

Η έρευνά μας αποσκοπεί στην εξακρίβωση της σχέσης αυτών των πνευματικών – θρησκευτικών κινήματων με τα Αναλυτικά Προγράμματα των χωρών στις οποίες εντοπίζονται πιο έντονα αυτά τα φαινόμενα. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει το μάθημα των Θρησκευτικών στην Ελλάδα, όπου η προσπάθεια εισαγωγής αγγλοσαξονικών μοντέλων διδασκαλίας, από το 2011 και μετά, απηχεί συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις και πολιτικές κατευθύνσεις, με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση αντίστοιχων ταυτοτήτων. Τα τελευταία χρόνια, έχει αναπτυχθεί μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη φυσιογνωμία του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα. Ξεχωρίζουν δύο κεντρικές τάσεις, από τη μια αυτή της διαμόρφωσης νέων θρησκευτικών ταυτοτήτων με χαρακτηριστικά της κοσμικότητας, της πνευματικότητας της Νέας Εποχής και της ατομικής θρησκείας, και από την άλλη, αυτή της διατήρησης των θρησκευτικών ταυτοτήτων αντίστοιχα με τα δόγματα των οργανωμένων θρησκειών². Ένα άλλο πεδίο που μας ενδιαφέρει είναι η σύνδεση πολιτικής και εκπαίδευσης στο ζήτημα της προώθησης συγκεκριμένων ταυτοτήτων.

Για αυτή την έρευνά μας υιοθετήσαμε την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου και την Κριτική Ανάλυση Λόγου. Ο συνδυασμός αυτός μας επέτρεψε να επεξεργαστούμε με ποσοτικές κατηγορίες τη γλώσσα των κειμένων, αλλά και τα μηνύματα πίσω από τις λέξεις και όσα παραποιούνται ή αποκρύπτονται. Έτσι, εκτός από όσα ξεκάθαρα δηλώνονται, εντοπίζουμε μια ιδεολογία, είτε φανερή είτε σε λανθάνουσα μορφή, η οποία επαληθεύει την αρχική μας υπόθεση: τα αγγλοσαξονικά μοντέλα διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών και τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών στην Ελλάδα, προωθούν θρησκευτικές ταυτότητες, αντίθετες σε συστημικές θρησκευτικές παραδόσεις, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις θρησκείες. Σε συνδυασμό με την αρχική μας υπόθεση, για την προώθηση συγκεκριμένου τύπου θρησκευτικών ταυτοτήτων, επαληθεύσαμε ότι αυτές οι αλλαγές υπαγορεύονται από πολιτικές που, μέσω γλωσσικών αναπαραστάσεων και τη χρήση της γλώσσας, δομούν συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο: Η εξέλιξη της θρησκευτικότητας στην Ευρώπη: Τάσεις και νέα φαινόμενα

Η «λογική απογοήτευση» των μοντέρνων κοινωνιών δεν σηματοδότησε το τέλος ούτε της θρησκείας ούτε της πίστης. Αυτή η διαπίστωση προκάλεσε την ανανέωση της Κοινωνιολογίας τα τελευταία τριάντα χρόνια. Η αβεβαιότητα της σύγχρονης ζωής πολλαπλασιάζει την ανάγκη για π-

στη αλλά, ταυτόχρονα, οι Κοινωνιολόγοι καταγράφουν το φαινόμενο της απομάκρυνσης από τις παραδοσιακές θρησκείες και τη δημιουργία μικρών αυτόνομων θρησκευτικών συστημάτων, ανάλογα με τις ανάγκες και τις προσδοκίες των ατόμων (Hervieu-Léger, 2006, σ. 59). Ανάμεσα στους Κοινωνιολόγους υπάρχει ένας διαρκώς ανανεούμενος διάλογος για το αν θα αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές θρησκείες οι πνευματικότητες της Νέας Εποχής και η ολιστική πνευματικότητα ή η εκκοσμίκευση (Main, 2008). Σε αυτό, όμως, που μοιάζουν να συμφωνούν είναι ότι οι πιστοί, από κάθε προέλευση, δημιουργούν σύνθετες ταυτότητες ως αποκρυστάλλωση των στοιχείων που έχουν συσσωρεύσει από τις προσωπικές τους πνευματικές αναζητήσεις. Ταυτόχρονα, οι Κοινωνιολόγοι διαπιστώνουν μια υποχώρηση των βεβαιοτήτων που εξασφάλιζε η κοινή πίστη των κοινωνιών που μοιράζονταν έναν κοινό θρησκευτικό κώδικα, με τις όποιες συνέπειες στην κοινωνική ζωή.

Ο Μουζέλης (2014, σ. 49) υποστηρίζει ότι η διαλεκτική μεταξύ των νέων μορφών θρησκευτικότητας και της παραδοσιακής θρησκείας θεωρείται ως ένας τύπος διαλεκτικής μεταξύ συντηρητικού και φιλελεύθερου στοιχείου. Το φιλελεύθερο στοιχείο εκφράζει την εξέλιξη μιας υποκοουλτούρας που εμφανίζεται τη δεκαετία του 1960 και υποστηρίζει μια πνευματικότητα υποκειμενιστική, με έμφαση στην άμεση εμπειρία και την υπαρξιακή διάσταση της θρησκευτικής ζωής.

2.1 Η εκκοσμίκευση των δυτικών κοινωνιών

Από τη δεκαετία του 1950 και μετά κυριαρχεί η αντίληψη ότι βρισκόμαστε σε μια νέα εποχή με βασικά χαρακτηριστικά την προϊούσα αύξηση της εκκοσμίκευσης και τη σταδιακή υποχώρηση της παραδοσιακής θρησκευτικότητας. Οι κλασικές θεωρίες της εκκοσμίκευσης υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη της επιστήμης και η επικράτηση του ορθού λόγου καθιστούν τη θρησκεία άχρηστη για τον άνθρωπο (Weber, 2002). Επιπλέον, η πολιτική και κοινωνική οργάνωση σταδιακά αντικαθιστά τον κοινωνικό ρόλο της οργανωμένης θρησκείας (Durkheim, 1915). Άλλοι θεωρητικοί της εκκοσμίκευσης εστιάζουν την προσοχή τους στον διαχωρισμό πολιτείας – εκκλησίας, εμβαθύνοντας στους χρησιμοποιούμενους όρους και τις αντίστοιχες δομές (Sommerville, 1998). Κομβικό σημείο του διαχωρισμού κράτους–εκκλησίας θεωρούν τον έλεγχο της εκπαίδευσης από την εκάστοτε πολιτεία, που αντικαθιστά σταδιακά την εκκλησία (Marsden, 1994) και συνιστά ευρύτερες δομικές αλλαγές (Habermas, 1991). Ουσιαστικά, γίνεται λόγος για την έναρξη μιας εποχής στην οποία απουσιάζει η πίστη, υπό την έννοια μιας ευρύτερης μεταστροφής του ανθρώπινου πνεύματος (Owen, 1975). Ο Giddens (2009) επιχειρεί μια διευκρινιστική διάκριση ανάμεσα στην εκκοσμίκευση που εκλαμβάνεται: α) ως απομάκρυνση από κάποια οργανωμένη θρησκεία ή συμμετοχή στην κοινή λατρεία, β) ως κοινωνική επιρροή της θρησκείας, και γ) ως θρησκευτικότητα. Ανάμεσα σε όσους υποστήριξαν την έναρξη μιας εποχής όπου η επιστημονική εξέλιξη σήμαινε τη σταδιακή υποχώρηση της θρησκείας δεν έλειψαν και αυτοί που είδαν ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Έτσι, επιστήμονες, όπως ο Berger (1967) και ο Luckmann (1967), αναγνώρισαν στον σημαντικό ρόλο της θρησκείας ως σημείο αναφοράς για την ηθική του ανθρώπου και της κοινωνίας. Ο ίδιος ο Berger, λίγα χρόνια αργότερα, θεωρεί ότι η βάση στην οποία στηρίχθηκε η θεωρία της εκκοσμίκευσης ήταν, τελικά, εσφαλμένη (Berger, 1999). Κάποιοι (Cox, 1995) θεωρούν ότι η έξαρση της θρησκευτικότητας στις μέρες μας δεν είναι μια οπισθοδρόμηση αλλά μια οικουμενική κίνηση που καλείται να καλύψει το κενό που χαρακτηρίζει τη νέα εποχή. Μάλιστα, διαπιστώνεται διαφορά μεταξύ Ευρώπης και Ηνωμένων Πολιτειών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η εκκοσμίκευση μοιάζει να υποχωρεί μπροστά στην αναβίωση του θρησκευτικού φαινομένου (Stark & Finke, 2000), με πιθανή αιτία την ευελιξία και την προσαρμοστικότητά του, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της ζήτησης (Stark & Bainbridge, 1985). Όλα αυτά πάντως έχουν οδηγήσει τους ειδικούς επιστήμονες στην ανασκευή της θεωρίας περί εκκοσμίκευσης (Martin, 1978).

Ο Bruce (2002) θεωρεί ότι η εκκοσμίκευση των σύγχρονων κοινωνιών συνδυάζει δύο πράγματα, αφενός τη διεκδίκηση για αλλαγές που αφορούν στη θρησκεία και, αφετέρου, ένα σύνολο από θεωρητικές θέσεις για αυτές τις αλλαγές. Ο ίδιος διαπιστώνει ότι η σύγχρονη εκκοσμίκευση δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας νομοτελειακής εξέλιξης σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά ένα φαινόμενο περισσότερο ευρωπαϊκό, που βρίσκει την εξήγησή του στα βασικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ο Μουζέλνς (2014, σσ. 43-44) αναφέρεται στην τυπολογία του Taylor και στη μετακίνηση από τη θεσμοποιημένη θρησκεία σε πιο εύθραυστα μοντέλα θρησκευτικότητας που δεν οδηγούν, κατ'ανάγκη, στην αδιαφορία για τη θρησκεία ή σε αθεϊσμό.

2.2 Η ατομική θρησκεία

Μια τάση που εξαπλώνεται στον δυτικό-ευρωπαϊκό κόσμο είναι η υιοθέτηση θρησκευτικών στοιχείων από διαφορετικές θρησκείες ή κοσμικές αντιλήψεις και η συγκρότηση ενός προσωπικού θρησκευτικού συστήματος ή αλλιώς η δημιουργία μιας ατομικής θρησκείας. Μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες αυτής της τάσης είναι το έργο του Beck, "God of One's Own" (2010). Ο Beck σε αυτό διαπιστώνει ότι στην Ευρώπη δεν έχει επικρατήσει μια πραγματική εκκοσμίκευση, αλλά, αντίθετα, η τάση προς την εκκοσμίκευση άνοιξε τον δρόμο για την αναβίωση της θρησκευτικότητας. Ουσιαστικά αυτό που συνέβη ήταν η χειραφέτηση της θρησκείας από το κράτος και, συνάμα, η αποσύνδεση από τις οργανωμένες θρησκείες. Στη θέση των οργανωμένων θρησκειών αναδύεται μια και μοναδική πηγή θρησκευτικής αλήθειας, που πηγάζει από ένα πανίσχυρο εγώ. Αυτή η ατομική θρησκεία είναι, κατά τη γνώμη του, πιο ευέλικτη και μπορεί να ανταγωνιστεί τις όποιες άλλες αντιλήψεις της νεωτερικότητας. Ο ίδιος θεωρεί ότι η εκκοσμίκευση των ευρωπαϊκών κοινωνιών είναι αποτέλεσμα του ατομοκεντρισμού και του κοσμοπολιτισμού, με συνέπειες πραγματικά απρόβλεπτες. Ο Küng (1990) αποδίδει αυτά τα φαινόμενα στην οικονομία της αγοράς που έχει υποτάξει τα πάντα στους δικούς της νόμους. Η θρησκεία αναμιγνύεται με ψευδοθρησκευτικά ή παραθρησκευτικά στοιχεία σε ένα συγκρητιστικό κοκτέιλ, αντίστοιχα με την εκάστοτε δίψα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι καμιά φορά η τελευταία περίπτωση παρουσιάζεται να προσπερνά ακόμη και τον homo economicus. Γενικά η οικονομία ασκεί σε όλους τους τομείς πιέσεις με τρόπο αξιωματικό. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνεται η «θεωρία της θρησκείας της αγοράς» (Religious Market Theory). Οι διαφορές στις χώρες είναι σημαντικές, καθώς εξαρτώνται από τις ανάγκες που ξεκινούν από κάτω προς τα επάνω (bottom up) και τη δυνατότητα κάλυψής τους σε θεσμικό επίπεδο από τις επικρατούσες εκκλησίες (top down) (McBride, 2010). Οι ανάγκες αυτές, σε περίπτωση αδυναμίας κάλυψής τους από τις θεσμικά οργανωμένες εκκλησίες, βρίσκουν χώρο ανάπτυξης σε υβριδικές μορφές θρησκευτικότητας. Το φαινόμενο αυτό εντοπίζεται, κυρίως, στον αγγλοσαξωνικό χώρο, όπου η κουλτούρα του οικονομικού φιλελευθερισμού έχει διαμορφώσει ανάλογες ιδεολογίες σε όλες τις ατομικές και κοινωνικές επιλογές.

Ο Giddens (1994, αναφορά από: Μουζέλνς, 2014, σ.51) υποστηρίζει ότι στην προνεωτερική εποχή οι επιλογές ήταν πολύ περιορισμένες και απευθύνονταν μόνο σε μια ελίτ. Από τη νεωτερικότητα και μετά, οι επιλογές διευρύνονται και διαχέονται σε ευρύτερη βάση. Το υποκείμενο καλείται να κατασκευάσει το δικό του κανονιστικό πλαίσιο, να κατασκευάσει τη «δική του βιογραφία». Το νεωτερικό χαρακτηριστικό της ευρείας εξατομίκευσης απηχεί ένα σύμπλεγμα αξιών, που ο Taylor αποκαλεί «εκφραστικό ατομισμό». Ο ατομισμός αυτός αντιδρά στα δόγματα και στην εξουσία των ιεραρχικά οργανωμένων θρησκειών. Το υποκείμενο, με ενεργητικό και αποφασιστικό τρόπο επιλέγει ανάμεσα στις αναρίθμητες επιλογές που προσφέρει η παγκόσμια θρησκευτική σκηνή προκειμένου να κατασκευάσει το δικό του θρησκευτικό ταξίδι (Μουζέλνς, 2014, σ. 57). Οι Farias και

Laljee (2008) υποστηρίζουν ότι οι μοντέρνες κοινωνίες γεννούν ιδιωτικούς τύπους θρησκείας που βασίζονται περισσότερο στην ενδυνάμωση του εγώ παρά στη σύνδεση με μια υπερβατική πραγματικότητα. Στην Ελλάδα πρώτος κάνει λόγο για την ατομική θρησκεία, παραπέμποντας στον Küng, ο Κ. Δελικωσαντής (2009) και, στη συνέχεια, ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, κ. Ιερόθεος (2016), στην εισήγησή του ενώπιον την Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδας για το μάθημα των Θρησκευτικών. Στην Ελλάδα συναντάμε και τον όρο πανθρησκεία, που όμως δεν αποδίδει την ουσία του φαινομένου. Πιο ορθή είναι η τοποθέτηση του McGuire (2008, σ. 185 και του ίδιου *Religion: The Social Context*, 2002) ο οποίος θεωρεί ότι, από το να εκλαμβάνουμε το φαινόμενο αυτό ως μικρές εκδοχές/παραλλαγές των οργανωμένων θρησκειών (individuals' religions as little versions of some institutional model) είναι προτιμότερο να το σκεφτόμαστε σαν ένα οργανωμένο μοντέλο από θρησκείες (institutional model of religions). Συνεπώς, δεν κάνουμε λόγο για μια θρησκεία που αποτελείται από πολλές, αλλά για ένα μοντέλο ατομικών θρησκευτικών επιλογών.

3. Η ατομική θρησκεία και η σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα μετά το 2011: Η έρευνα

Ένα από τα θέματα που απασχολούν την εκπαιδευτική κοινότητα, σχετικά με τη θρησκευτική εκπαίδευση, είναι η σχέση της εκπαιδευτικής πολιτικής με τις θρησκείες που ενυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Καθοριστικής σημασίας είναι τα δημογραφικά δεδομένα, το μοντέλο πολιτείας που επιδιώκεται από το κράτος, οι σχέσεις κράτους – εκκλησίας και η ιστορία του τόπου (Schreiner, 2006). Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάς ενδιαφέρουν δύο πράγματα: Αρχικά, πώς οι εξελίξεις στη θρησκεία που περιγράψαμε πιο πάνω αντανακλούν στα μοντέλα διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στον αγγλοσαξωνικό κόσμο. Επόμενο που μας ενδιαφέρει είναι αν η υιοθέτηση τέτοιων μοντέλων αντανακλά αντίστοιχες συνθήκες και πολιτειακές επιδιώξεις στην Ελλάδα. Τέλος, επισημαίνουμε τα προβλήματα που είναι επόμενα αυτών των αλλαγών.

Στη Μ. Βρετανία αναπτύσσονται, ουσιαστικά, δύο τύποι διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ο πρώτος έχει τον περιφραστικό τίτλο «Μαθαίνοντας για τη θρησκεία» (Learning about Religion) και ο δεύτερος «Μαθαίνοντας από τη θρησκεία» (Learning from Religion). Εμάς μας ενδιαφέρει ο δεύτερος τύπος, γιατί αυτόν, κυρίως, εισάγει το νέο Πρόγραμμα του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι η αποσπασματική παρουσίαση των θρησκειών κάτω από έννοιες, που θεωρήθηκαν κοινές. Εισηγητής αυτού του μοντέλου είναι ο M.Grimmitt, ο οποίος υποστήριξε ένα μοντέλο διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών με βασικό του χαρακτηριστικό τη διαλεκτική μεταξύ ατομικής και κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και μεταξύ αντικειμενικής και προσλαμβάνουσας γνώσης (Grimmitt, 1987). Ο Grimmitt συστηματοποίησε αυτές τις απόψεις αργότερα και παρουσίασε ένα μοντέλο διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος, όπου η διδασκαλία πρέπει να στηρίζεται στις εμπειρίες και τις ανάγκες των μαθητών, να έχει ως αφετηρία την ερμηνεία των προσωπικών βιωμάτων μέσα στο πλαίσιο που αυτά δημιουργούνται και σε σχέση με τις διαφορετικές εμπειρίες και βιώματα των άλλων (Grimmitt, 2000). Η διδασκαλία της θρησκείας δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά μέσο για την ανάπτυξη προσωπικών αντιλήψεων, μέσα από την εφαρμογή τεχνικών επεξεργασίας προσωπικών εμπειριών και αντίστοιχης ανατροφοδότησης.

Σύμφωνα με την έρευνά μας (ανάλυση περιεχομένου), υπάρχουν τρεις κομβικής σημασίας αλλαγές στο μοντέλο διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών, που εισήχθη ο Grimmitt,

και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από τα νέα Προγράμματα Σπουδών στην Ελλάδα, που μας βοηθούν να διαπιστώσουμε σε ποιον βαθμό η ιδεολογία της ατομικής θρησκείας απηχείται στο περιεχόμενο και τη διδασκαλία του μαθήματος. Οι τρεις αυτές αλλαγές είναι: 1) η αλλαγή του τίτλου του μαθήματος, 2) αποσπασματική διδασκαλία των θρησκειών κάτω από κοινές έννοιες και, 3) έμφαση σε εμπειρίες αυτογνωσίας.

Έκινώντας από τον τίτλο του μαθήματος, παρατηρούμε την αποφυγή της αναφοράς σε κάποια συγκεκριμένη θρησκεία ή, γενικότερα, στις θρησκείες. Έτσι, ο τίτλος του μαθήματος στο Δημοτικό είναι «Η θρησκεία στη ζωή μας», στο Γυμνάσιο «Η θρησκεία στη ζωή, στην ιστορία και στον πολιτισμό» και στο Λύκειο χρησιμοποιείται ο όρος «θρησκεία» σε παραλλαγές, αντί κάποιου προσδιοριστικού της Ορθοδοξίας, του χριστιανισμού ή των θρησκευμάτων, όπως ήταν ο τίτλος του μαθήματος τα προηγούμενα χρόνια. Η υψηλού βαθμού αφαίρεση που δηλώνεται με τον όρο θρησκεία παραπέμπει σε θεωρήσεις που δεν είναι κατ'ανάγκη ούτε θεολογικές ούτε θρησκευολογικές. Ο γενικός αυτός όρος, που δεν εστιάζει στη διαφορετικότητα των θρησκειών αλλά παραπέμπει σε μια γενικευμένη και αφηρημένη έννοια περί θρησκείας που τείνει, στην αφαιρετικότητα της, να συμπεριλάβει όλες τις θρησκείες κάτω από μια υπεραπλουστευμένη εννοιολογική προσέγγιση (Κομνηνού, 2015).

Το επόμενο κομβικό σημείο των αλλαγών που εισηγούνται τα νέα Προγράμματα είναι η διδασκαλία των θρησκευμάτων αποσπασματικά. Στοιχεία από τον Χριστιανισμό και τις θρησκείες οργανώνονται κάτω από δήθεν κοινές έννοιες. Σύμφωνα με όσα προέκυψαν από την έρευνά μας, η οργάνωση στοιχείων από διαφορετικές παραδόσεις σε εννοιολογικά συστήματα που εκλαμβάνονται ως κοινά, έχουν ως αποτέλεσμα την εσφαλμένη παρουσίαση των δογμάτων των θρησκειών. Ένα ακόμη αποτέλεσμα της αποσπασματικής συσσώρευσης θρησκευτικών στοιχείων από διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις είναι ο θρησκευτικός συγκρητισμός. Κάποια παραδείγματα αποκλίσεων από τη δογματική ορθότητα των θρησκευμάτων είναι: Στη 2η ενότητα του Προγράμματος Σπουδών της Γ' Δημοτικού «Θρησκευτικές γιορτές: Μέρες γεμάτες χαρά και σημασίες», παρουσιάζονται ως σύμβολο του Θεού στην Κινεζική θρησκεία το Γιν και το Γιάνγκ. Αυτό είναι σοβαρό δογματικό σφάλμα που είχε επισημανθεί μεταξύ άλλων (Κομνηνού, 2016). Ενώ διορθώθηκε στην αναθεωρημένη έκδοση των Προγραμμάτων που κυκλοφόρησαν το 2017-2018, παρέμειναν άλλα σφάλματα στην ίδια ενότητα, όπως είναι τα «σύμβολα του Θεού στις αβρααμικές θρησκείες». Συγκεκριμένα αναφέρεται το Άστρο του Δαβίδ ως σύμβολο του Θεού, ενώ έχει ποικίλες σημασίες, αντίστοιχα με τις παραδόσεις εντός των οποίων ερμηνεύεται. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εξέταση του «τέλους του κόσμου» στις θρησκείες. Το «τέλος του κόσμου» προϋποθέτει γραμμική θεώρηση της ιστορίας. Αυτό δεν νοείται σε θρησκείες όπου η θεώρηση του κόσμου είναι κυκλική/σπειροειδής. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η έννοια του τέλους δεν υπάρχει στην κοσμολογία των θρησκειών αυτών. Είναι σαφές, από τα παραπάνω παραδείγματα ότι η πανοραμική παρουσίαση θρησκευτικών στοιχείων και η ομαδοποίησή τους κάτω από υποτιθέμενα κοινές έννοιες, λειτουργεί διαστρεβλωτικά ως προς το δόγμα των θρησκειών, ενώ προάγει τον θρησκευτικό συγκρητισμό.

Τα προβλήματα είναι και θεολογικά και μεθοδολογικά από μια τέτοια προσέγγιση. Ως προς τη μεθοδολογική προσέγγιση παρατηρούμε ότι τα στοιχεία που συσσωρεύονται κάτω από αυτές τις έννοιες είναι ετερόκλητα και καταλήγουν ακατανόητα, εφόσον οι μαθητές δεν κατέχουν τα απαραίτητα μεθοδολογικά εργαλεία ούτε για να τα κατανοήσουν ούτε μπορούν να αντιληφθούν πώς αυτά τα στοιχεία αποκτούν το νόημά τους μέσα στο σύστημα από το οποίο προέρχονται. Ένα τέτοιο παράδειγμα συναντάμε στην 6η ενότητα του Προγράμματος Σπουδών της Δ' Δημοτικού με τίτλο «Οι άγιοι και τα ιερά πρόσωπα των θρησκειών». Οι μαθητές καλούνται να μάθουν για τους αγίους στον Χριστιανισμό και για τα ιερά πρόσωπα των θρησκειών. Είναι προβληματικό κατά πόσο

διακρίνονται οι έννοιες αυτές, ακόμη και στην ίδια θρησκεία. Γιατί, δηλαδή, οι άγιοι δεν είναι ιερά πρόσωπα στον Χριστιανισμό. Ακόμη, προκύπτει το ερώτημα, αν στον Χριστιανισμό υπάρχουν ιερά πρόσωπα που δεν είναι άγιοι. Ποια τα όρια μεταξύ αγιότητας και ιερού προσώπου; Τέλος, γιατί σε μια ενότητα με τίτλο που παραπέμπει σε θρησκευτικές κατηγοριοποιήσεις προσώπων, αναφέρεται ο Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ; Γιατί ο Γκάντι αναφέρεται ως ένας από τους σύγχρονους αγωνιστές και όχι ως ιερό πρόσωπο στον Ινδουισμό; Γιατί αλλού υπάρχουν άγιοι, αλλού ιερά πρόσωπα. Ποια ή διάκριση μεταξύ αγιότητας, ιερότητας και κοσμικού αγωνιστή; Οι μαθητές της Δ' Δημοτικού δεν είναι σε θέση να κάνουν αυτές τις λεπτές εννοιολογικές διακρίσεις, ούτε έχουν τις απαραίτητες γνώσεις για να αντιληφθούν το νόημα της αγιότητας στον χριστιανισμό, σε αντιδιαστολή με την ιερότητα προσώπων σε διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις ή, ακόμη, και σε αντιδιαστολή με την έννοια της κοσμικής ηθικής κατηγοριοποίησης προσώπων. Το εύλογο συμπέρασμα των μαθητών στην Δ' Δημοτικού από τη διδασκαλία αυτής της ενότητας είναι ότι υπάρχουν άνθρωποι που αγωνίζονται για κάποιες αξίες, οι οποίοι στον Χριστιανισμό ονομάζονται άγιοι, σε άλλες θρησκείες ιερά πρόσωπα ενώ υπάρχουν και άλλοι που ονομάζονται αγωνιστές.

Πρόκειται, συνεπώς, για επιφανειακή και επιπόλαιη διαχείριση εννοιών που έχει αμφίβολα αποτελέσματα ως προς την κατάκτηση της γνώσης από μέρους των μαθητών και που οδηγεί σε έναν ανεργμάντιστο σχετικισμό ως προς το περιεχόμενο των θρησκειών. Σύμφωνα με την έρευνά μας, επισημάνθηκαν 12 τέτοιες περιπτώσεις στο Δημοτικό, 12 περιπτώσεις στο Γυμνάσιο και 35 περιπτώσεις στο Λύκειο.

Εκτός από τη μεθοδολογία, ουσιαστικά θεολογικά και θρησκευολογικά ζητήματα τίθενται από την αποσπασματική πανοραμική παρουσίαση στοιχείων από διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις. Η αλήθεια, που βιώνει ο πιστός ως αποκάλυψη, σχετικοποιείται, γεγονός που εγείρει σοβαρές ενστάσεις (Kalve, 1996). Ο Bellah στο πολυσυζητημένο του βιβλίο *Religion in Human Evolution* (2011) υποστηρίζει πώς όχι μόνο οι θρησκείες διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους αλλά και οι κόσμοι, από τους οποίους προέρχονται και στους οποίους απευθύνονται, διαφέρουν αντίστοιχα μεταξύ τους. Υπάρχουν διαφορετικοί μηχανισμοί, ψυχολογικοί και γνωστικοί, που υπογραμμίζουν αυτές τις ριζικές διαφορές θέσης του κόσμου. Αυτοί οι μηχανισμοί εξελίσσονται και εκφράζονται εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους. Έτσι, δεν μπορεί κάποιος, απλώς, να τους μεταφράσει από τη μια γλώσσα στην άλλη.

Η αποσπασματική-παράλληλη παρουσίαση των θρησκειών δεν είναι κάτι τόσο απλό όσο φαίνεται με μια πρώτη ματιά. Δεν είναι η διδασκαλία των θρησκειών μέσα από την «ομοιότητα» κάποιων εννοιών αλλά η υιοθέτηση του ρεύματος της νέας εποχής, όπου οι πνευματικές εμπειρίες είναι αποσπασματικές και συνθέτονται ανάλογα με τις προσωπικές επιλογές του καθενός ("do-it-yourself") (Hervieu-Léger, 2006, p. 61). Οι ενδιαφερόμενοι κάνουν επιλογές στοιχείων, αρχικά, από το πολιτιστικό τους περιβάλλον και στη συνέχεια από οποιαδήποτε διαθέσιμη πηγή, ανάλογα με την προσβασιμότητα που έχουν σε αυτήν. Η Hervieu-Léger (2006, σ. 62) υποστηρίζει ότι δύο βασικοί παράγοντες έχουν συντελέσει στην τάση εξατομικευμένων θρησκευτικών ταυτοτήτων. Αρχικά αναφέρεται στον ρόλο της οικογένειας και την εξασθένιση του ως παράγοντα μετάδοσης θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ως δεύτερο παράγοντα αναφέρει την αποδυνάμωση της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς, μέσα από την πρόσβαση σε πολυάριθμες επιλογές, που παρουσιάζονται, συχνά, αποσπασματικά και επιφανειακά. Αυτός ο δεύτερος παράγοντας, της αποσπασματικής και επιφανειακής παρουσίασης θρησκευτικών στοιχείων από διαφορετικές θρησκείες είναι η ειδοποιός διαφορά των νέων Προγραμμάτων από τα προηγούμενα Αναλυτικά Προγράμματα, ακολουθώντας τις τάσεις που η Hervieu-Léger (2006, σ. 62) καταγράφει ως σημαντικές της διαμόρφωσης ατομικών θρησκευτικών ταυτοτήτων.

Η διαφορά αυτή στη φυσιογνωμία του μαθήματος είναι προφανής από την ίδια τη σκοποθεσία του μαθήματος. Στην ανακοίνωση για τον χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών, διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην Ιστοσελίδα του Υπουργείου: «Ο θρησκευτικός αυτός γραμματισμός βασίζεται στους κανόνες της παιδαγωγικής και επιστημονικής γνώσης και στοχεύει στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών με τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις ζωής που παρέχει για τις θρησκείες και από τις θρησκείες...». Ενώ, στα προηγούμενα Αναλυτικά Προγράμματα η διδασκαλία των θρησκειών ήταν καθαρά πληροφοριακή, στα συγκεκριμένα Προγράμματα Σπουδών σκοπός είναι η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» μέσα «από αξίες και στάσεις ζωής που προέρχονται από τις θρησκείες». Συνεπώς, ένας μαθητής δεν γνωρίζει απλώς τις θρησκείες αλλά καλείται να υιοθετήσει (κατασκευάσει;), εφόσον το κρίνει, ένα αξιολογικό σύστημα και αντίστοιχες στάσεις από τις θρησκείες. Ο Jansen (1998, p. 115) υποστηρίζει ότι όλα αυτά είναι επόμενα μιας εποχής που δεν υποστηρίζει πλέον τη δογματική ορθότητα. Αντίθετα η θρησκευτικότητα καλλιεργείται μέσα σε ένα γενικό και αφηρημένο πλαίσιο, που δίνει τη δυνατότητα ατομικών θρησκευτικών επιλογών. Ο ίδιος καταγράφει το πρώτο σημαντικό πρόβλημα μιας τέτοιας συνθήκης. Αναφέρει τη λέξη «εγωδικία» σε αντιδιαστολή με τη «θεοδικία», λέγοντας ότι το άτομο πλέον πρέπει να ανασυγκροτήσει όλη αυτή την αποσπασματική πραγματικότητα εντός του. Όλα αυτά τα κομμάτια των θρησκειών πρέπει να αποτελέσουν ένα νέο σύστημα εντός του εγώ που να έχει νόημα. Και αυτό, για τον Jansen, είναι ένα μεγάλο πρόβλημα, γιατί το εγώ θεοποιεί εαυτό. Η εισαγωγή αυτού του μοντέλου στην Ευρώπη έχει απασχολήσει ειδικούς ερευνητές, που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει ωφέλεια των μαθητών από τέτοιου είδους προσεγγίσεις, αντίθετα ανακύπτουν μια σειρά από προβλήματα (Schweitzer, 2007). Ο Gearon (2013) υποστηρίζει ότι, αν και οι προθέσεις μπορεί να είναι αγαθές για μια θρησκευτική εκπαίδευση που θα προωθεί την ειρήνη, τελικά καταλήγουμε σε μια πολιτικοποιημένη θρησκευτική εκπαίδευση. Και πρέπει να εξεταστεί αν τελικά αυτό είναι θετικό για τη διδασκαλία του μαθήματος.

4. Σύνδεση θρησκευτικής εκπαίδευσης και πολιτικής: Η έρευνα

Για την έρευνά μας σχετικά με τη σύνδεση πολιτικής και θρησκευτικής εκπαίδευσης υιοθετήσαμε την Ανάλυση Περιεχομένου και την Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ), επειδή θεωρούμε ότι αυτός ο συνδυασμός συμβάλλει πληρέστερα στην ανίχνευση ιδεολογιών, εφόσον δεν περιορίζεται στη θεματική ανάλυση κατηγοριών αλλά εκτείνεται και στον εντοπισμό και σχολιασμό λανθανόντων μηνυμάτων. Η ΚΑΛ είναι ένα διεπιστημονικό σύνολο από θεωρίες και μεθόδους. Μοιράζεται με την κριτική θεωρία το ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις της εξουσίας, στην καταπίεση και την κυριαρχία. Επιδιώκει την εξέταση των γλωσσικών αναπαραστάσεων της εξουσίας και τη χρήση της γλώσσας να δομεί σχέσεις εξουσίας. Σύμφωνα με τον Fairclough (1992, σ.10), ο σκοπός της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου είναι να ρίξει φως στις σχέσεις εξουσίας πίσω από τις γλωσσικές συμβάσεις και να αυξήσει την επίγνωση των θεμάτων εξουσίας. Ο VanDijk (2001) χρησιμοποιεί γνωσιακές θεωρίες για να εξηγήσει πώς κοινωνικές δομές δομούνται και αναδομούνται στις καθημερινές πρακτικές λόγου. Η Wodak (2001) με την ιστορική της προσέγγιση για τον λόγο (discourse historical approach) δίνει έμφαση στη συλλογή στοιχείων για μια χρονική περίοδο και στη διαλογική (inter-discursive) και διακειμενική (inter-textual) σχέση ανάμεσα σε λόγους, θέματα λόγου, είδη λόγου (genres) και κείμενα (Laletina, 2015, σ. 149). Η προσέγγιση αυτή καθιστά εφικτή την κριτική εμπλοκή με την ερώτηση του πώς και πού τα κείμενα χρησιμοποιούνται, από ποιον και για τίνος το όφελος με σκοπό τόσο την κωδικοποίησή τους όσο και την κριτική τους ανάγνωση και ανάλυση. Επίσης, στοχεύει στο να

αποκαλύψει πώς ένα κείμενο μπορεί να έχει επίπτωση στον κόσμο και τις εμπειρίες του και στο πώς η επιλογή γραμματικών δομών και λέξεων επιχειρείται η χειραγώγηση του αναγνώστη (Luke, 2014, σ. 27). Η κριτική ανάλυση των λειτουργικών του λόγου γίνεται σε δύο επίπεδα: α) αναπαραστατική λειτουργία με την κατασκευή της πραγματικότητας (εναλλακτικοί τίτλοι/διαφορετικές οπτικές, ρήματα: επιλεκτική χρήση ενεργητικής και παθητικής φωνής/επιλεκτική χρήση ρηματικού και ονοματικού λόγου/επιλεκτική χρήση επιθέτων, μετέχοντες και απόντες: κερδισμένοι και χαμένοι (εμείς-αυτοί), β) διαπροσωπική λειτουργία με την τοποθέτηση του αναγνώστη (τροπικότητα, επιστημική και δεοντική, σχέση συγγραφέα-αναγνώστη (εμείς, μας, ομόφωνη αποδοχή αλήθειας του κειμένου), χρήση μεταφορικής και συναισθηματικής γλώσσας και χρήση λεκτικών ωραιοποιήσεων (Ματσαγγούρας, 2007, σ. 174). Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στα κείμενα ειδησεογραφικού χαρακτήρα, μας ενδιαφέρει ποιος ωφελείται από τον τρόπο παρουσίασης της είδησης; Ποιος εμφανίζεται σε αυτή και ποια είναι η σχέση του με το γεγονός; Ποιου η άποψη παρουσιάζεται και ποιου αποσιωπάται; Ποιες αποδείξεις παρουσιάζονται και ποιες αποκρύπτονται; Ποιο στοιχείο υποβαθμίζεται; Ποιος θα ήταν ένας διαφορετικός ή καλύτερος τρόπος παρουσίασης της είδησης; κ.ά. (Ματσαγγούρας, 2007, σ. 189).

Στο πλαίσιο που ορίζει αυτή η μεθοδολογία, αντικείμενο της έρευνάς μας ήταν ο λόγος (προφορικός και γραπτός) που προέρχονταν από φορείς και από άτομα, προκειμένου να επαληθεύσουμε την αρχική μας υπόθεση, ότι μέσω του λόγου δομούνται σχέσεις εξουσίας και επιχειρείται η χειραγώγηση του αναγνώστη/ακροατή. Με βάση τη μεθοδολογία που περιγράψαμε, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα στοιχεία εκείνα που αποδεικνύουν ότι δομούνται σχέσεις εξουσίας με σκοπό τη χειραγώγηση του αποδέκτη του λόγου. Συγκεκριμένα, εξετάσαμε τις δημόσιες τοποθετήσεις τριών Υπουργών Παιδείας: πέντε (5) τοποθετήσεις της Α. Διαμαντοπούλου, δώδεκα (12) του Ν. Φίλη και δέκα (10) του Κ. Γαβρόγλου. Επίσης, αντικείμενο της έρευνάς μας ήταν οι ανακοινώσεις του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, που έχει την αρμοδιότητα και την ευθύνη της σύνταξης Αναλυτικών Προγραμμάτων. Συμπληρωματικά, ερευνήσαμε τη σχετική αρθρογραφία στον Τύπο, μεταξύ των ετών 2011-σήμερα και τις ανακοινώσεις/δημοσιεύσεις ατόμων και συλλογικών οργάνων (23 κείμενα), που υπεραμύνονται της αλλαγής της φυσιογνωμίας του μαθήματος.

Σύμφωνα με την έρευνάς μας, καταλήξαμε στα εξής:

Πρώτον, η περίπτωση κατασκευής της πραγματικότητας αφορούσε στη φυσιογνωμία του μαθήματος. Το μάθημα, πριν το 2011, χαρακτηρίζεται ως μονοφωνικό, κατηχητικό, ομολογιακό, δογματικό κ.λπ. Παρατηρήσαμε τη χρήση ονοματικών προτάσεων αντί ρηματικών. Με αυτή τη λεκτική διατύπωση συστηματικά αποκρύπτονται ή υποβαθμίζονται τα υποκείμενα που ενεργούν τις πράξεις που περιγράφονται. Συγκεκριμένα: τα Αναλυτικά Προγράμματα των Θρησκευτικών αποφασίζονται πάντα από την πολιτεία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο φορέας που είχε την ευθύνη ήταν (και είναι) το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), πρώην Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΠΙ). Τα Αναλυτικά Προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια που κυκλοφόρησαν το 2006 ήταν αποτέλεσμα των εργασιών του ίδιου ακριβώς φορέα, που, πέντε χρόνια μόλις μετά, τα αναθεώρησε με χαρακτηρισμούς, όπως αυτοί που αναφέρονται πιο πάνω. Εξίσου, σημαντικό είναι ότι συστηματικά υποβαθμίζεται ή και αποσιωπάται το γεγονός ότι εκπαιδευτικοί που μετείχαν στον συντονισμό, στη σύνταξη και στη συγγραφή εκπαιδευτικού υλικού το 2011, είχαν ενεργό ρόλο και στα προηγούμενα.

Δεύτερον, ως προς τις αποδείξεις που παρουσιάζονται ή αποκρύπτονται στη μετάδοση της είδησης παρατηρήσαμε τα εξής, οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στο μάθημα πριν τη μεταρρύθμιση του 2011 δεν βασίζονται σε κάποια έρευνα αξιολόγησης του φορέα που έχει αυτή την αρμοδιότητα. Επίσης, δεν ορίζεται το εννοιολογικό τους περιεχόμενο (τι εννοούμε με τον όρο «κατηχητικό», «ομολογιακό» κ.λπ.) Σε αντίθεση με διεθνείς πρακτικές αξιολόγησης της εφαρμογής Αναλυτικών Προγραμμάτων, το ΙΕΠ δεν έχει διεξαγάγει καμία τέτοια έρευνα για την (αν)αποτελεσματικότητα των

προηγούμενων Προγραμμάτων. Πολύ δε περισσότερο δεν υπάρχουν αιτήματα από τις οργανωμένες θρησκευτικές κοινότητες στην Ελλάδα που να ζητούν τις συγκεκριμένες αλλαγές που προωθούνται εξ ονόματός τους (όπως συμβαίνει στις αλλαγές που έλαβαν χώρα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες).

Τρίτον, χαρακτηριστικό παράδειγμα των σχέσεων αλληλεπίδρασης που δομούνται μέσω του λόγου, είναι το Δελτίο Τύπου που εξέδωσε το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής την 28^η Ιουνίου 2017, με αναφορά στη συνεδρίαση της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος της προηγούμενης ημέρας. Στο κείμενο αναφέρεται ότι η Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος «αψήφησε τις ακραίες φωνές ορισμένων κληρικών και λαϊκών και αποδέχθηκε ομόφωνα τα νέα προγράμματα σπουδών για το μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση». Εκτός από την ανακρίβεια της δήλωσης (η είδηση διαψεύστηκε, βλ. Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2018), σημασία έχουν οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται σε λαϊκούς και κληρικούς και η συναισθηματική χρήση της γλώσσας (βλ. πιο πάνω: αναπαραστατική λειτουργία με την κατασκευή της πραγματικότητας..... κερδισμένοι και χαμένοι (εμείς – αυτοί)). Τα ίδια χαρακτηριστικά είχε και το Δελτίο Τύπου του Υπουργείου Παιδείας μετά την ανακοίνωση της απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας για τα Θρησκευτικά (20-3-2018) «Η συγκεκριμένη απόφαση πηγαίνει την εκπαίδευση και την κοινωνία πολλά χρόνια πίσω, καθώς ταυτίζεται και συντάσσεται με απόψεις ακραίων και σκοταδιστικών θεολογικών κύκλων».

Τέταρτον, ένα ενδεικτικό παράδειγμα λεκτικών ωραιοποιήσεων, αλλά και παραπλανητικών και αντιφατικών δηλώσεων, είναι αυτό του χαρακτηρισμού του νέου τύπου μαθήματος των Θρησκευτικών, ως μαθήματος για όλους. Στην πράξη, εφόσον το καθεστώς των απαλλαγών παραμένει το ίδιο, είναι φανερό ότι το μάθημα δεν σχεδιάστηκε για όλους. Πολύ περισσότερο, όταν αναγνωρίζεται το δικαίωμα των αλλοθρήσκων να διδάσκονται το δικό τους θρήσκευμα.

Τέλος, ένα ενδεικτικό παράδειγμα ποιου η άποψη παρουσιάζεται και ποιου αποσιωπάται, είναι τα ειδησεογραφικά κείμενα. Συγκεκριμένα στην Εφημερίδα των Συντακτών εντοπίσαμε 57 άρθρα από το 2016 έως σήμερα, όπου παρουσιάζεται η άποψη όσων υποστηρίζουν τον νέο τύπο μαθήματος. Χαρακτηριστικά των άρθρων είναι, η συναισθηματική χρήση της γλώσσας, η ονοματοποίηση, η χρήση επιθέτων με αρνητικό πρόσημο για το μάθημα των Θρησκευτικών πριν το 2011 κ.ά.

Τα πιο πάνω ενδεικτικά παραδείγματα αναπαραστατικής λειτουργίας με την κατασκευή της πραγματικότητας (χρήση επιθέτων, μετέχοντες και απόντες: κερδισμένοι και χαμένοι κ.λπ.), αλλά και διαπροσωπικής λειτουργίας με την τοποθέτηση του αναγνώστη (εμείς, μας, ομόφωνη αποδοχή αλήθειας του κειμένου, χρήση μεταφορικής και συναισθηματικής γλώσσας και χρήση λεκτικών ωραιοποιήσεων), είναι χαρακτηριστικά του συνόλου των κειμένων που εξετάσαμε, επαληθεύοντας την αρχική μας υπόθεση, ότι δομούνται σχέσεις εξουσίας μέσω του λόγου. Συμπληρωματικά, στις περιπτώσεις που εφαρμόζεται η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου και η Κριτική Ανάλυση Λόγου είναι εφικτή η κριτική εμπλοκή με την ερώτηση του πώς και που τα κείμενα χρησιμοποιούνται, από ποιον και για τίνος το όφελος.

5. Επίλογος

Όσα αναφέρθηκαν στο παρόν άρθρο αποτελούν συνοπτική παρουσίαση της έρευνάς μας για τις ταυτότητες που διαμορφώνονται μέσα από τα Αναλυτικά Προγράμματα του μαθήματος των Θρησκευτικών μετά τις αλλαγές των Αναλυτικών Προγραμμάτων το 2011. Στο άρθρο αυτό περιοριστήκαμε σε κάποιες επισημάνσεις που αφορούν στις εξελίξεις στη θρησκευτικότητα στις μέρες μας, στη σύνδεσή τους με συγκεκριμένο τύπο Αναλυτικών Προγραμμάτων και στις πολιτικές που συνδέονται με αυτές τις αλλαγές.

Τα συμπεράσματά μας είναι τα εξής:

Πρώτον, η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων μέσα από την ανανέωση των Αναλυτικών Προγραμμάτων του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα, από το 2011 και μετά, συνδέεται με την εξάπλωση του φαινομένου της ατομικής θρησκείας.

Και *δεύτερον*, οι αλλαγές στη φυσιογνωμία του μαθήματος προωθήθηκαν μέσα από μια σειρά κειμένων ή προφορικών λόγων που καταδεικνύει τις σχέσεις εξουσίας που δομούνται μέσω του λόγου.

Η πρότασή μας είναι σαφής, το μάθημα των Θρησκευτικών στην Ελλάδα πρέπει να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες και στόχους της ελληνικής κοινωνίας, ανάγκες που πρέπει να τεκμηριωθούν ερευνητικά. Το μάθημα αυτό πρέπει να είναι ανοιχτό στις θρησκείες, ώστε να προωθείται η αμοιβαία κατανόηση και η κοινωνική συνοχή. Οι θρησκείες πρέπει να διδάσκονται ως ολοκληρωμένα συστήματα και όχι αποσπασματικά. Το μάθημα δεν μπορεί να είναι κατηχητικό, εφόσον η κατήχηση είναι ευθύνη της Εκκλησίας. Αντίθετα, μέσω του μαθήματος πρέπει να ενισχύεται η διαπολιτισμική συνείδηση και να καλλιεργούνται αξίες και στάσεις, αποδοχής της διαφορετικότητας και ειρηνικής συνύπαρξης.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο εντάσσεται στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας στο γνωστικό αντικείμενο της Διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών.
2. Με τον όρο οργανωμένες θρησκείες αποδίδουμε τον αγγλικό όρο Institutional Religions, που αναφέρεται στις θρησκείες όπως τις γνωρίζουμε ως θεσμούς-ιδρύματα μέσα από την ιστορική τους παρουσία στις εκάστοτε κοινωνίες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Beck, U. (2010). *A God of One's Own*. (R. Livingstone, Μεταφρ.) Cambridge / UK: Polity Press.
- Bellah, R. N. (2011). *Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age*. Cambridge, Massachusetts - London, England: Belknap Press.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City: Doubleday.
- Berger, P. L. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World*. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Chrystides, G. D. (2007). Defining the New Age. Στο D. Kemp, & J. R. Lewis (Επιμ.), *Handbook of New Age* (σσ. 5-24). Leiden and Boston: BRILL.
- Cox, H. (1995). *Fire From Heaven: The Rise of Pentecostal Spirituality and the Reshaping*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Durkheim, E. (1915). *The Elementary Forms of Religious Life: A Study in Religious*. (J. W. Swain, Μεταφρ.) New York: Macmillan.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. New York: Longman.

- Farias, M., & Lalljee, M. (2008, Jun). Holistic Individualism in the Age of Aquarius: Measuring Individualism/Collectivism in New Age, Catholic, and Atheist/Agnostic Groups. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47(2), σσ. 277-289.
- Gearon, L. (2013, Apr 05). The Counter Terrorist Classroom: Religion, Education, and Security. *Religious Education*, 108(2), σσ. 129-147.
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. Στο U. Beck, A. Giddens, & S. Lash (Επιμ.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (σσ. 56-109). Cambridge, England: Polity.
- Giddens, A. (2009). *Κοινωνιολογία Ατόμος*. (Δ. Γ. Τσαούσης, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Grimmitt, M. (1987). *Religious education and human development*. Great Britain: Mc Crimmon.
- Grimmitt, M. (2000). Constructivist pedagogies of religious education project: re-thinking knowledge, teaching and learning in religious education. Στο M. Grimmitt (Επιμ.), *Pedagogies of religious education* (σσ. 207-226). Great Wakering: McCrimmon.
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (1νέκδοση 1962, μπφρ. 1989 εκδ.). (T. Burger, & F. Lawrence, Μεταφρ.) Cambridge, MA: MIT Press.
- Hervieu-Léger, D. (2006, Spring/ Summer). In Search of Certainties: The Paradoxes of Religiosity in Societies of High Modernity. *The Hedgehog Review*, σσ. 59-68.
- Janssen, J. (1998, March 1). The Netherlands as an Experimental Garden of Religiosity. *Social Compass*, 45(1), σσ. 109-121.
- Kalve, P. (1996, Summer). Some aspects of the work of Michael Grimmitt. *British Journal of Religious Education*, 18(3), σσ. 181-190.
- Khokhar, N., & Malcolm, A. (2012). The construct of individualised religiosity and its implications for sociology of religion. *Conference proceedings TASA*.
- King, P. E., & Boyatzis, C. (2004, January). Exploring Adolescent Spiritual and Religious Development: Current and Future Theoretical and Empirical Perspectives. *Applied Developmental Science*, 8(1 (2-6)), σσ. 2-6.
- Küng, H. (1990). *Project Weltethos*. München/Zürich: Piper.
- Laletina, A. (2015). Practicing Critical Literacy in Extracurricular Settings: Discourses of Power and Teaching. Στο B. Yoon, & R. Sharif, *Critical Literacy Practice: Applications of Critical Theory in Diverse Settings* (σσ. 147-163). Singapore: Springer.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern*. New York: Macmillan.
- Luke, A. (2014). Defining Critical Literacy. Στο J. Pandya, & J. Avila, *Moving Critical Literacies Forward: A new look at praxis across contexts* (σσ. 19-31). New York: Routledge.
- Main, R. (2008, April 3). Secularisation and the 'Holistic Milieu': Social and Psychological Perspectives. *Religion Compass*, 2(3), σσ. 365-384.
- Marsden, G. M. (1994). *The Soul of the University: From Protestant Establishment to Established Nonbelief*. New York: Oxford University Press.
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*. Oxford: Blackwell.

- Martin, D. (2005). *On Secularization: Towards a Revised General Theory*. Farnham: Ashgate.
- Marty, M. E., & Appleby, R. (1992). *The Glory and the Power: The Fundamentalist*. Boston: Beacon.
- McBride, M. (2010). Religious Market Competition in a Richer World. *Economica*(77), σσ. 148-171.
- McGuire, M. (2002). *Religion: The Social Context*. Belmont, CA: Wadsworth.
- McGuire, M. (2008). *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2006, Spring & Summer). Sellers or Buyers in Religious Markets? The Supply and Demand of Religion. *The Hedgehog Review*, σσ. 69-92.
- Owen, C. (1975). *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roof, W. C. (1999). *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Schreiner, P. (2006). Religious Education in the European context. Στο L. Broadbent, & A. Brown (Επιμ.), *Issues in religious education* (σσ. 86-98). London and New York: Routledge.
- Schweitzer, F. (2007). Religious individualization: new challenges to education for tolerance. *British Journal of Religious Education*, 29(1), σσ. 89-100.
- Sommerville, C. J. (1998). Secular Society Religious Population: Our Tacit Rules for Using. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(2), σσ. 249-253.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1985). *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts, London: Belknap Press/Harvard University Press.
- Weber, M. (2002). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1νέκδοση: 1904-5 εκδ.).
- Δελγκωνσταντής, Κ. (2009). *Η Σχολική θρησκευτική αγωγή. Μεταξύ παιδαγωγικής και θεολογίας*. Αθήνα: έννοια.
- Κομνηνού, Ι. (2012). *Η ευρωπαϊκή διάσταση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής (Διδακτορική διατριβή)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 1, 2017, από <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/28547/1/28547.pdf>
- Κομνηνού, Ι. (2016). Παιδαγωγική και διδακτική θεώρηση τών νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων του μαθήματος τών Θρησκευτικών. *Κοινωνία* (4), σσ. 425-435.
- Κομνηνού, Ι. (2015, Ιανουάριος). Τα μοντέλα διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στις χώρες της Ευρώπης: Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Νέο Λύκειο. *Νέος Παιδαγωγός*(5), σσ. 194-202.
- Μακρής, Σ. (2015). Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική. Στο Ν. Βασιλειάδης, & Σ. Μπουτσιούκη, *Πολιτιστική διπλωματία*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

- Ματσαγγούρας, Η. Γ. (2007). Κριτικός εγγραμματισμός στη λογοτεχνία: πίσω από τις λέξεις, πέρα από τις ιδέες. Στο Η. Γ. Ματσαγγούρας, & (επιμέλεια), *Σχολικός εγγραμματισμός: λειτουργικός, κριτικός, επιστημονικός* (σσ. 155-192). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, Ι. (2016, Μάρτιος 9). *Εισήγηση Ένώπιον της ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ της Εκκλησίας της Ελλάδος την 9ην Μαρτίου 2016, με θέμα: Τό μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2017, από Εκκλησιαστική Παρέμβαση: <http://www.parembasis.gr/index.php/e/menu-teykos-237/4440-ni-2016-03-09>.
- Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, Ι. (2018, Απρίλιος 18). Εφημερίδα *Νέα*. Ανάκτηση Ιούνιος 20, 2018, από Εκκλησιαστική Παρέμβαση: <http://www.parembasis.gr/index.php/e/menu-teykos-261/5246-2018-04-18a>.
- Μουζέλης, Ν. (2014). *Νεωτερικότητα και θρησκευτικότητα: Εκκοσμίκευση - Φονταμενταλισμός - Ηθική*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.

Βιογραφικό σημείωμα

Η **Ιωάννα Κομνηνού** είναι απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής, της Φιλοσοφικής Σχολής και της Χαροκοπείου. Έχει μεταπτυχιακό στη Δογματική Θεολογία και στη Διδακτική Πληροφορικών Συστημάτων. Έχει διδακτορικό στη Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών και κάνει μεταδιδακτορικό στο ίδιο αντικείμενο. Έχει περισσότερες από 50 δημοσιεύσεις σε αναγνωρισμένα εθνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά και συνέδρια. Εργάζεται ως εκπαιδευτικός στο 1^ο Πειραματικό Λύκειο Αθηνών «Γεννάδειο» (E-mail: ikomninou@gmail.com)